
Historična dokumentacija

Prezrti Memorandum generala Leona Rupnika in škofa Gregorija Rožmana Anteju Paveliču

Potem ko so se »veliki trije« (W. Churchill, F. D. Roosevelt, J. V. Stalin) jeseni 1944 le sporazumeli tako za ozemeljsko obnovitev Jugoslavije kot za kompromisni sporazum med obema jugoslovanskima vladama, Nacionalnim komitejem osvoboditve Jugoslavije pod vodstvom Josipa Broza - Tita in kraljevo vlado pod vodstvom dr. Ivana Šubašića,¹ je postajalo tudi protikomunističnim kolaboracionističnim taborom na jugoslovanskih tleh vse bolj jasno, da se z zmago koalicije združenih narodov bliža konec tudi njihovim satelitskim nacionalističnim državnim tvorbam pod nemškim okriljem nemških okupatorskih oblasti. Svoje nove načrte (o teh govori tudi objavljeni dokument) so odtlej vezali na upanje, da se bodo anglo-ameriške sile izkrcale v Istri in posegle na jugoslovansko oziroma balkansko bojišče. To naj bi jim, posledično, prek državljanske vojne zagotovilo nadaljevanje in obstoj svoje, odtlej prozahodno usmerjene oblasti.² V tem kontekstu je treba upoštevati tudi zavračanje obeh amnestij³ znotraj taborov kolaboracije, hkrati pa si zastaviti ključno problemsko vprašanje, ki ga dosedanje raziskave povojnih pobojev sploh ne zaznajo: Ali so zavračanje sporazuma Tito-Šubašić⁴ in obeh amnestij, načrtovana sprožitev držav-

¹ Od 9. do 17. oktobra 1944 sta se sestala v Moskvi Stalin in Churchill; na srečanju sta bila navzoča tudi zunanja ministra V. Molotov in A. Eden. Ta konferenca je bila v soglasju s predsednikom ZDA Rooseveltom, čeprav se je osebno ni udeležil. Odsotnost predsednika ZDA so pojasnili s tem, da bodo na tem sestanku *velikih dveh* obravnavali predvsem evropske probleme, za katere sta Sovjetska zveza in Velika Britanija precej bolj zainteresirani kot Združene države Amerike. Kot opazovalec ZDA pa se je moskovskih pogovorov udeležil A. Harriman, tedanji ameriški ambasador v Moskvi. Z navzočnostjo Harrimana je Roosevelt želel povedati evropskim narodom, da je moskovska konferenca organizirana z vednostjo in podporo ZDA, zlasti še, ker sta Churchill in Stalin na teh sestankih razpravljala o političnih in vojaških pripravah, ki jih je postavila na dnevni red zadnja faza vojne proti Hitlerju. Tiste dni je bil v Moskvi med Stalinom in Churchillom dosežen tudi *sporazum o skupni politiki v Jugoslaviji*, znan po aranžmaju *fifty-fifty*, sporazum o razdelitvi interesnih sfer v Jugoslaviji med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo. Več o tem Avgust Lešnik: Jugoslovansko vprašanje med drugo svetovno vojno. V: Kamniški sociološki zbornik. Humanistične in družboslovne študije. Kamnik 1999, str. 269–280.

² Na tem mestu velja opozoriti na prav tako prezrti »Memorandum vlade NDH anglo-ameriški komandi v Sredozemlju« (decembra 1944), ki ga je podpisal podpisal Nikola Mandić, predsednik ustaške vlade (gl. Arhiv Jugoslavije (AJ), K II/8077, Sudeenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima. Zagreb 1946, str. 46–48).

³ Ko je Tito 31. avgusta in pozneje še enkrat, 21. novembra 1944 razglasil amnestijo za vse kolaboracioniste, ki se niso omadeževali z narodnim izdajstvom in vojnimi zločini, je med hrvaškimi domobranci (ne pa med slovenskimi domobranci in četniki) prišlo do osipa.

⁴ V novonastalih političnih razmerah je bilo treba doseči kompromisni sporazum med obema jugoslovanskima vladama, kar se je zgodilo (na zahtevo Churchilla in s soglasjem Stalina) po srečanju

ljanske vojne s strani antikomunističnega bloka (tokrat računajoč na pomoč zahodnih zaveznikov) in povojni poboji res nepovezana zgodba? Ali res nosi odgovornost za slednje samo ena, zmagovita stran⁵ oziroma ali ne nosi za to soodgovornost tudi poražena stran s svojo neodgovorno, nerealistično politiko? Prav kolaboracionistično zavračanje Churchillovih pobud – za povojno sobivanje obeh nasprotnih polov – je vodilo v slabitev njegovega položaja kot meščanskega tabora, hkrati pa okrepilo zmagoviti Titov, komunistični režim, ki odtlej na domačih tleh ni imel resnega političnega in vojaškega nasprotnika. Tako rekoč v kolaboracionističnem »izdajstvu« Churchillovega angažmaja je treba iskati vzroke za britansko vračanje slovenskih domobrancev Titovim četam konec maja 1945, kateremu so sledili povojni poboji.

Če je relativno dobro raziskano sodelovanje ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana (kljub nasprotujočim si interpretacijam)⁶ z italijanskim in nemškim okupatorjem, pa tega ne moremo trditi za njegov poskus navezave stikov s političnim in cerkvenim vrhom NDH spomladi 1945. Resno oviro tovrstnim raziskavam predstavlja izginotje ključnih (obremenilnih) dokumentov, ki so bili ali načrtno uničeni (sežgani) ali preneseni na druga mesta (npr. v zagrebški škofijski arhiv) tik pred koncem vojne. Gre tako rekoč za belo liso v dosedanjih raziskavah. Namreč indici – naključno najdeni dokumenti, kot je npr. *Rupnikov*⁷ in *Rožmanov memorandum*, poslan Paveliću,⁸ Stepincu⁹ in Mačku,¹⁰ 21. aprila 1945 – postavljajo pod

obeh predsednikov (Tita in Šubašića) na Visu, 16. junija 1944; tako so bili ustvarjeni pogoji za mednarodno priznanje in pravno kontinuiteto *prve* in *druge* Jugoslavije.

⁵ »Mi smo revolucijo izvedli s krvjo, skozi Osvobodilni boj, in še kako dobro smo pospravili našo hišo v času Revolucije« (J. B. Tito: Govor pred aktivom komunista iz Istre o dogadajima u Mađarskoj i Poljskoj u Puli, 11. 11. 1956. V: Vladimir Dedijer: Dokumenti 1948., knj. 3. Beograd 1980, str. 660).

⁶ Dr. Gregorij Rožman (1883–1959), ljubljanski škof (1930–1945). Na sodnem procesu pred vojaškim sodiščem v Ljubljani (avgusta 1946) je bil v odsotnosti obtožen sodelovanja z okupatorji. Gl. Tamara Griesser Pečar in France M. Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996; Rožmanov simpozij v Rimu. Rim, Celje 2001; Škof Rožman v zgodovini. Ljubljana 2008.

⁷ Leon Rupnik (1880–1946), slovenski general in politik. Med vojno je bil odločen nasprotnik partizanstva in OF, v katerih je videl komunistično zaroto. Sredstvo za zaustavitev komunistične nevarnosti je iskal tudi v političnem in vojaškem sodelovanju z italijanskimi okupacijskimi oblastmi, ki jim je predložil načrt za oblikovanje slovenskih (belogardističnih) enot za boj proti partizanom. V letih 1942–1943 je bil župan Ljubljane, po nemški okupaciji Ljubljanske pokrajine jeseni 1943 je postal predsednik pokrajinske uprave. Bil je pobudnik za ustanovitev domobranskih enot; jeseni 1944 so ga Nemci imenovali za generalnega inšpektorja slovenskih domobrancev. Ob koncu vojne je neuspešno organiziral zadnji obrambni nastop protipartizanskih enot. Na sodnem procesu pred vojaškim sodiščem v Ljubljani (avgusta 1946) je bil obsojen na smrt z ustrelitvijo in ustreljen.

⁸ Ante Pavelić (1889–1959), ustanovitelj in vodja ustaškega gibanja. Leta 1931 je v Italiji ustanovil prve tabore teroristične organizacije Ustaša–UHRO (Hrvatska revolucionarna organizacija); bil je poglavnik (državni poglavar) marionetne kvizlinške NDH (Nezavisne države Hrvatske, 1941–1945).

⁹ Dr. Alojzije Stepinac (1898–1960), škof (1934), zagrebški nadškof, metropolit in predsednik škofovske konference Kraljevine Jugoslavije (1937) ter hrvaški kardinal (1952).

¹⁰ Vladko Maček (1879–1964), predsednik HSS. Ko je bila razglašena NDH, je Maček pozval hrvaški narod na podjarmljenost, uradnike iz vrst HSS pa k sodelovanju z novimi oblastmi. Bil je odločen in dosleden pri zavrnitvi vsakršne podpore narodnoosvobodilnemu gibanju, misleč, da je ta glavni nasprotnik v prihodnosti, in verujoč, da bo zmaga zahodnih zaveznikov omogočila vrnitev HSS na oblast. Dosleden svojemu antikomunističnemu prepričanju, računal je tudi na podporo zahodnih

vprašaj »apolitično« podobo škofa Rožmana. Pričujoči *memorandum* namreč poziva vrhove antikomunističnega bloka, da naj združi svoje, jugoslovanskemu kralju Petru lojalne sile (hrvaške, slovenske, srbske) ter izzove državljansko vojno, ki bi posledično omogočila Anglo-Američanom, da se vmešajo in uspešno posežejo v korist nacionalističnih sil na jugoslovanskih tleh.

*August Lešnik**

Memorandum generala L. Rupnika in škofa G. Rožmana A. Paveliću¹

Njegovoj Ekselenciji
 POGLAVNIKU NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE
 gosp. Dru ANTU PAVELIČU
 Zagreb

Poglavniče,

Na osnovu dobivenih instrukcija, razgovora koje ste Vi s nama izvoljeli voditi, kao i punomoći s kojima raspolažemo, slobodno smo podnijeli Vam slijedeći

memorandum:

Kako na osnovu informacija iz inozemstva, tako i prema događajima, koji se u zemlji odigravaju, vidi se da na ovome prostoru borba s Komunističkom partijom Jugoslavije zalazi u akutnu, a možda i završnu fazu.

Ta se borba vodi na vojničkom i političkom polju.

Politički je za Tita najvažnija činjenica, da je od Angloamerikanaca dobio »pravo i čast« da sam oslobodi Jugoslaviju. Ovaj ustupak mu je učinjen, kako smo obaviješteni, nakon što je u inozemstvu uspio dokazati, da je on jedini čimbenik koji može obnoviti Jugoslaviju u bilo kojem obliku, jer su nacionalističke snage poslije događaja 1941. godine pa nadalje međusobno konačno i nepovlašćeno zavađene.

Razvoj prilika davao mu je za sve to do sada pravo i on ga je vrlo uspješno iskorišćavao.

zaveznikov, je Maček 6. maja 1945 zapustil državo; nekaj časa je preživel v emigraciji v Parizu, nato (od leta 1947) v ZDA. Objavil je memoare *In the Struggle for Freedom* (New York, 1957).

* Dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za sociologijo, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: avgust.lesnik@ff.uni-lj.si

¹ Arhiv Jugoslavije, K II/8077; brošura Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima. Zagreb 1946, str. 49–52. V sodnem procesu proti Lisaku, Stepincu i drugim (1946), ki ga je vodil glavni tožilec LR Hrvaške Jakov Blažević (1912–1996), so med drugim odkrili tudi ta »memorandum«. Obremenilni dokumenti so bili pred koncem vojne načrtno uničeni ali prenešeni na nepoznana mesta, kar otežuje raziskavo o diplomatski dejavnosti vrha slovenske kolaboracije pred koncem vojne. Vsekakor bi bilo treba pregledati morebitni obstoj tovrstnega gradiva v škofijskem arhivu v Zagrebu in Ljubljani, v Arhivu Hrvatske (grada NDH), pa tudi v Vatikanskem arhivu in še kje.

Vojnički, Tito se nalazio pred nizom protivnika, koje je, u skladu s osnovnim revolucionarnim pravilom, nastojao jednog po jednog uništiti. Politički, pak, nije našao prema sebi ništa slično svome Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije, koje bi, bar formalno, predstavljalo sve narode i sve narodne slojeve na području Jugoslavije, nego samo politička tijela, koja predstavljaju jedan narod ili čak samo pojedini dio jednog naroda.

Ovakvo stanje stvari stavlja, u to ne može biti sumnje, sve antikomunističke snage na ovome području u vrlo težak, ako ne i bezizgledan položaj.

U prvom redu, sve dotle dok je »problem Jugoslavije«, kako se on službeno naziva u političkim krugovima Angloamerikanaca, ovako postavljen, gotovo je nemoguća svaka uspješna intervencija u korist nacionalnih snaga na području Jugoslavije onih političkih krugova, koji bi, prema svome opredjeljenju bili za to raspoloženi.

Isto tako, a to je još daleko važnije, to i takvo stanje ide nesumnjivo u korist Tita i otežava nacionalnim snagama borbu i u samoj zemlji.

Istina je da bi izvjesnim vojničkim aranžmanom na kome se radi i za čije su zaključenje, po našem mišljenju, veoma povoljni izgledi, bio ovaj posljednji razlog u znatnoj mjeri otklonjen. Međutim dozvolite nam, Poglavniče, da Vam iznesemo nepotpunost ovakvog rješenja, ako bi se samo na tom vojničkom aranžmanu ostalo.

Glavna borba protiv Tita vodi se sada na području Nezavisne Države Hrvatske. Glavne snage, koje u toj borbi uzimaju učešća jesu ustaške. Sve će to ostati formalno tako i poslije zaključenja projektiranog vojničkog aranžmana. Tito, prema tome, ima mogućnost da tu borbu u inozemnim krugovima prikaže kao borbu s Njemačkom i njenim saveznicima i da joj oduzme karakter građanskog rata, koji bi jedino mogao biti razlogom jedne angloameričke intervencije.² Na taj način, ostaje da se taj problem postavi eventualno tek u zadnjem momentu i na zadnjem uporištu, u Sloveniji. Tada će, međutim, već situacija nacionalnih snaga biti znatno slabija nego što je danas, dok prema partizanima stoji još uvijek skoro intaktna snaga hrvatske vojske i teško probojan planski zid na području NDH.

Iz ovoga slijedi, da eventualni vojnički aranžman ne rješava, kako je gore već rečeno, u potpunosti problem, već bi jedino pod izvjesnim uslovima, mogao borbu produžiti i omogućiti nacionalnim snagama da dobiju u vremenu.

Nameće se, prema tome, problem političkog aranžmana koji je, nesumnjivo, vrlo teško ostvariti, ali koji je, s druge strane, jedini u stanju da »probleme Jugoslavije« nametne, da postavi problem građanskog rata i da Angloamerikancima pruži mogućnost da se umiješaju i da uspješno intervenišu u korist nacionalnih snaga.

Poteškoće oko sklapanja političkog sporazuma su uglavnom dvije; ideološko pitanje Jugoslavije i praktično pitanje hrvatskog predstavništva u zajedničkom reprezentativnom tijelu antikomunističkog fronta Srba, Hrvata i Slovenaca.

I pored toga što je i nama osobno poznato raspoloženje i hrvatskog i srpskog naroda i pored toga što znamo da se ono u posljednje četiri godine razvilo gotovo

² Splošni politični načrt te antikomunistične grupacije je bil, da v Istri in Sloveniji združi vse antikomunistične srbske, slovenske in hrvaške sile, zveste kralju Petru, in s svojim bojem proti komunizmu ustvari pogoje, da se zahodni zavezniki vmešajo v korist 'nacionalnih sil'.

isključivo u korist posebne hrvatske odnosno srpske države, mi smo slobodni upozoriti Vas, Poglavniče, na činjenicu koja Vam je poznata, da S. A. D., Velika Britanija i SSSR, barem za sada, insistiraju na obnovi Jugoslavije, razilazeći se jedino u režimu, koji njenim narodima žele da nametnu.

Ostvariti pitanje potpune podjele Jugoslavije i stvaranja novih država na njenom području, ne bi, po našem mišljenju u ovom momentu, bilo u skladu s interesima borbe, koja se vodi protiv komunizma. S druge strane, isticati Jugoslavenstvo u ovim prilikama, imalo bi i po našem mišljenju demonstrirati karakter s obzirom na raspoloženje hrvatske vojske i izazvalo bi znatno smanjenje njene odlučnosti i borbenosti.

Nameće se, prema tome, kompromis između dva stanovišta. Ohrabreni Vašim riječima, Poglavniče, koje ste nam uputili: »nije važno kako će nas Englezi zvati, nego je važno kako se mi sporazumijemo i kako naše međusobne odnose uredimo«, mi vjerujemo da bi se uz dobru volju, koja vlada i na jednoj i na drugoj strani, našlo izvjesno rešenje, koje bi zadovoljilo i formalni zahtjev Angloamerikanaca i faktično raspoloženje naroda.

Ima još jedan razlog, koji govori za to, da ta dva stanovišta treba što prije izmiriti.

Ako Angloamerikanci, kako to svi znaci pokazuju, stvaraju planove za obnovu Jugoslavije u zajednici s emigrantskim elementima, koji ne poznaju prilike u zemlji, oni će potpuno bezobzirno prijeći preko svakog zahtjeva, koji u tim njihovim planovima ne vodi računa. To može dovesti do toga, da se i Hrvatima i Srbima, nametne brahijalno, silom jedno uređenje, koje inače ne bi primili. To, dalje, znači stvaranje jedne državne zajednice, koja možda ne će dugo trajati, ali koja će nesumnjivo imati za posljedicu novo i bezobzirno rasipanje i ono malo ljudskih i materijalnih snaga, koje poslije ovoga rata preostaju i Hrvatima i Srbima.

Nasuprot tome, ako se ovdje na terenu, u okviru antikomunističkog bloka izgradi jedno kompromisno gledanje, makar ono vodilo i konfederativno rješenje problema buduće državne zajednice, nema nikakve sumnje da će mjerodavni politički faktori, kako u Engleskoj, tako i u Sjedinjenim Državama Amerike uzeti u obzir. Na taj bi način bila dana mogućnost, da u izvjesnoj većoj mjeri utičemo na razvoj događaja kod nas. To bi bio još jedan i ne najmanji dobitak od političkog aranžmana, da bi do njega došlo.

Druga poteškoća – pitanje hrvatskog predstavništva u reprezentativnom tijelu antikomunističkog bloka – je na oko veća od prve, ali bi se uz dobru volju od strane vodstva HSS (Hrvatska seljačka stranka) mogla lako otkloniti.

Nakon što se konačno pokazalo, da Vi, Poglavniče, odnosno ustaški pokret, imate u Hrvatskoj iza sebe ne samo organiziranu vojsku nego i raspoloženje naroda, jasno je da ne može biti ni govora o stvaranju antikomunističkog bloka bez vas i mimo vas. To uopće ne dolazi u pitanje.

Problem je na drugoj strani. U inozemstvu, zbog neobaviještenosti ili iz bilo kojeg drugog razloga, dr. Maček se još uvijek smatra kao »legitimni predstavnik hrvatskog naroda«. Po našem mišljenju i o tome shvatanju inozemstva treba voditi računa kao što treba nesumnjivo uzeti u obzir raspoloženje naroda, a napose vojske u Hrvatskoj, koje po svim znacima sudeći nema više mnogo veza s HSS i njenim

vodstvom. Da budemo potpuno konkretni: reprezentativno tijelo (eventualno »KOMITET NACIONALNOG OTPORA SRBA, HRVATA I SLOVENACA«) antikomunističkog bloka bez dr. Mačeka ne bi u inozemstvu imalo željena uspjeha s njim kao predstavnikom Hrvata, a bez Vas, Poglavnice, ne bi imalo nikakvog uspjeha među Hrvatima.

Kako bi taj komitet, prema zamisli, bio obrazovan od po tri do pet predstavnika hrvatskog, srpskog i slovenačkog naroda, to bi po našem mišljenju, radi potpunog uspjeha, predstavnici Hrvata u njemu trebali biti ljudi, koji će imati narodno i vaše povjerenje a legitimaciju dr. Mačeka i HSS.

Uvjereni smo, da bi dr. Maček u današnjim prilikama uvidio neophodnost takvog rješenja i stoga smo slobodni zamoliti vas, Poglavnice, da nam dozvolite u tu svrhu kontakt s njim.

I pored veličine poteškoća, koje smo naveli, kao i onih koje pored njih još postoje, mi smo, Poglavnice, uvjereni da će i svi drugi faktori pa i sam narod shvatiti potrebu brze i efikasne akcije imajući danas pred sobom alternativu: ili promicanjem posebnih interesa omogućiti pobjedu Titu ili izvojevati pobjedu nad Komunističkom partijom Jugoslavije, čineći male, često samo formalne, ali zato neopodno međusobne ustupke.

Mi vas molimo, Poglavnice, da nam ne zamjerite što ovim aktom zadiremo u unutarnja pitanja NDH. Ljubav za dobro i interese naših naroda upućivala nas je na ovaj korak pa zato vjerujemo da ćete vi ovaj naš gest blagonaklono tumačiti i uzeti u najhitnije razmatranje.

Zahvaljujući Vam, u svakom slučaju na blagonaklonoj pažnji, mi Vas molimo, Poglavnice, da izvolite primiti i ovom prilikom izraze našeg osobitog poštovanja.³

U Zagrebu, dana 21. aprila 1945. godine.

R. M. B.

VI. O.

³ Do sporazuma med slovenskimi kolaboranti in NDH ni prišlo, ker je vlada NDH vnaprej odklanjala kakršne koli kombinacije v zvezi z vzpostavitvijo Jugoslavije kot države; poskušala pa je bodisi sama bodisi prek Vatikana vzpostaviti zvezo z zahodnimi zavezniki ter jih zainteresirati za problem hrvaške države. Več o tem Dušan Uzelac: Nemačko-kvislinški planovi i akcije na jugoslovenskom ratištu u poslednoj fazi rata 1944–1945. V: Fabijan Trgo: Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Jugoslaviji u završnoj etapi drugog svetskog rata /Naučni skup/. Beograd 1978, str. 91–92; Fikreta Butić: O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma. V: Putovi revolucije, 1966, 7–8, str. 187–193; Bogdan Krizman: Ustaše i treći reich, 2. Zagreb 1983, str. 288–294.

Potem ko na svoje prošnje ni prejela odgovora zahodnih zaveznikov, je vlada NDH konec aprila 1945 poslala »memorandum« zavezniškemu poveljstvu Sredozemlja s prošnjo, »da zavezniške čete okupirajo Hrvaško in rešijo hrvaški narod pred uničenjem«. V memorandumu se prvič omenja možnost, da bi Hrvaška živela v federativni Jugoslaviji (Milan Basta: Agonija i slom NDH. Beograd 1971, str. 195–200).